

שיעור רביעי

דין שתיית ד' כוסות

במשנה בתחילת הפרק: "לא יפחתו לו מארבע כוסות של יין ואפילו מן התמחוי".
בשיעור זה נדון בגדר מצות ד' כוסות בליל הסדר.

בגמ' להלן (קח ע"ב) "שתאן חי – יצא. אמר רבא: ידי יין יצא, ידי חירות לא יצא".
ופירש"י: "ידי יין יצא" היינו ששתה ארבע כוסות, אך "ידי חירות לא יצא" – שאין זו
מצוה שלמה. ונראה שהכוונה שאין זו מצוה מן המובחר. וכן פירש רשב"ם, והוסיף:
"שאינן חשיבות אלא ביין מזוג".

ובהמשך: "שתאן בבת אחת, רב אמר: ידי יין – יצא, ידי ארבעה כוסות – לא יצא".
ופירש"ם, דמ"ש "ידי יין יצא" היינו שאין זה יין של ד' כוסות אלא יין של שמחת
יו"ט, ולכן "ידי ארבעה כוסות לא יצא". וכן פירשו תוס' (ד"ה ידי יין יצא): "פירוש, ידי
שמחת יום טוב דס"ד הואיל ותיקנו ד' כוסות לא נפיק מידי שמחת יום טוב אלא אם
כן יצא ידי ארבעה כוסות".

כך הוא ביאורם של הדברים לפי גרסת רש"י, רשב"ם ותוס'.

אולם גרסת הרי"ף (כג סע"א) שונה, וז"ל: "שתאן חי – יצא ידי ד' כוסות ולא יצא ידי
חירות, שתאן בבת אחת – יצא ידי חירות ולא יצא ידי ארבע כוסות". וכן מבואר
בדברי הרמב"ם (פ"ז מהל' חו"מ ה"ט): "שתה ארבעה כוסות אלו מיין שאינו מזוג – יצא
ידי ארבעה כוסות ולא יצא ידי חירות, שתה ארבעה כוסות מזוגין בבת אחת – יצא ידי
חירות ולא יצא ידי ארבעה כוסות".

וצ"ב, דבשלמא בשתאן חי אפשר דמ"ש "ידי חירות לא יצא" היינו שלא קיים את
המצוה בשלמותה כמצוה מן המובחר, וכפירוש רש"י ורשב"ם הנ"ל. אך לגבי "שתאן
בבת אחת" אינו מובן מהו "ידי חירות יצא וידי ארבע כוסות לא יצא" – אם לא יצא
ידי ארבע כוסות כיצד יצא ידי חירות, וכי אפשר לצאת ידי הידור המצוה ללא קיום
המצוה עצמה?

לפמשנ"ת לעיל שדין חירות הוא מצוה כללית אליבא דהרמב"ם, לכאורה אפשר
ליישב בשופי. וצ"ע. עכ"פ, נלך בכיוון אחר.

בחידושי הגרי"ז על הרמב"ם (שם) מחדש שיש שני דינים נפרדים בדין ארבע כוסות,
ובהם נחלקו הראשונים: אפשרות ראשונה בהגדרת ד' כוסות היא מצות השתייה,

והתקנה היא בעצם השתייה. וז"ש הרמב"ם שם בהלכה ז': "לפיכך כשסועד אדם בלילה הזה צריך לאכול ולשתות והוא מיסב דרך חירות, וכל אחד ואחד בין אנשים בין נשים חייב לשתות בלילה הזה ארבעה כוסות של יין" – עיקר התקנה הוא עצם השתייה, ובכך מתבטא עניין החירות, שעל זה כתב הרמב"ם לעיל מינה (ה"ו) "חייב אדם להראות את עצמו כאילו הוא בעצמו יצא עתה ממצרים". מדין זה של השתייה נובעות ההלכות הנוגעות לשיעור השתייה וכו'.

אפשרות שניה במהות תקנת ד' כוסות, שהם "כוס של ברכה", שאין העניין כאן עצם השתייה, אלא הברכה הנאמרת על היין. וכמו כוס של קידוש, שתקנו חכמים שייאמר על היין, אלא שבליל הסדר תקנו שיהיו ד' כוסות של ברכה, היינו שיאמרו עליהם דברי הלל ושבח – קידוש, הגדה, ברכהמ"ז והלל. לפי צד זה, עצם השתייה מהכוס אינה מוכרחת, אך יש דין של טעימה גרידא, וכדפירש"י בעירובין (מ ע"ב, ד"ה ליתביה) שלא יהיה גנאי לכוס.

וביאר הגרי"ז דבזה פליגי הרמב"ם והתוס'. התוס' (צט ע"ב, ד"ה לא יפחתו [בתרא]) דייקו מלשון המשנה "לא יפחתו לו" – "משמע קצת שאין נותנין לבניו ולבני ביתו, כי אם לעצמו, והוא מוציא את כולם בשלו, וסברא הוא דמאי שנא ארבע כוסות מקידוש דכל השנה שאחד מוציא את כולם". והקשה הגרי"ז בשם אביו הגר"ח, מה עניינו של קידוש דכל השנה למצות ד' כוסות, הרי כאן לכאורה העניין הוא השתייה ובזה לא אמרינן "שומע כשותה"? אלא, מוכח מכאן שלדעת התוס' עיקר תקנת ד' כוסות אינה השתייה אלא הברכה, ולא נתחדש בהן דין מיוחד של שתייה. ולכן השו"ת התוס' בין ד' כוסות לבין קידוש דכל השנה שאחד מוציא את כולם.

יש להעיר על כך, שהרי בהמשך תוס' הסתייגו ממה שכתבו בתחילה, ומסקנתם דנראה להחמיר ולהצריך ד' כוסות לכל אחד, ולכאורה משמע שיש דין בשתייה. אך הגרי"ז הבין שכתבו כן רק לרווחא דמילתא ולא לעיקר דינא, ומהות התקנה לדעתם הייתה "כוס של ברכה".

לכאורה יש להקשות על הבנה זו שאין כאן תקנה בשתייה, דהא גבי שתאן חי אמרינן "ידי חירות לא יצא", והיינו שלא קיים מצוה מן המובחר, כנ"ל, וא"כ מבואר שיש עניין בשתייה עצמה (שירגיש הרגשת חירות). הגרי"ז התייחס לזה וכתב בדוחק, שאין הכוונה שזהו דין מיוחד ביין של ליל פסח דווקא, אלא דין כללי ביינות של כל השנה.

עפ"ז מבאר הגרי"ז מחלוקת בראשונים גבי שיעור שתיית היין:

¹ שאם אין מצוה בשתייה, מאי אכפת לן שאין בכך הרגשת חירות?

בדף קז ע"א אמרינן גבי קידוש דכל השנה: "אם טעם מלא לוגמא יצא", וכתבו התוס' (ד"ה אם טעם): "וכדמפרש ביומא (פ ע"א) כל שאילו מסלקו לצד אחד יראה כמלא לוגמיו והוי פחות מרביעית כדאמרינן התם אבל מלא לוגמיו אמרינן התם דהוי יותר מרביעית ונראה שהוא רוב רביעית דאמרינן לקמן והוא דשתה רובא דכסא ודוקא לאדם בינוני אבל לעוג מלך הבשן בעי טפי כדאמרינן התם". וכ"כ לקמיה (קח ע"א, ד"ה רובא דכסא) גבי שתיית ד' כוסות, שיש לשתות רוב כוס: "היינו כמלא לוגמיו כדפרי' לעיל ומיהו לכתחילה צריך לשתות רביעית". וא"כ השוו בין דין כוס של קידוש דכל השנה לבין מצות ד' כוסות.

אבל הרמב"ם בהל' שבת (פכ"ט ה"ז) כתב דבעי' לשתות מלא לוגמיו, ואילו גבי ד' כוסות לא כתב כן, אלא כתב (פ"ז ה"ט) "אם שתה מכל כוס מהן רובו יצא". וביאר הגרי"ז דס"ל כשיטת הרמב"ן שבד' כוסות צריך לשתות רוב כוס, אפילו מחזיק כמה רביעיות.

והרי הוא כמבואר, שלדעת התוס' דינם של ד' כוסות שווה לדין כוס של קידוש, וסגי בטעימה. אך לרמב"ם (והרמב"ן) יש להפריד בין הדבקים, ששתיית ד' כוסות מהותה היא מעשה של חירות, והיינו שהמצוה בשתייה עצמה, ולכן צריך לשתות רוב כוס, שרק ע"י כך הוי דרך חירות.

חילוק זה – כשיטת הרמב"ם – מופיע להדיא בדברי הר"ן על הרי"ף (כב ע"ב, ד"ה אם טעם):

ומיהו הני מילי לענין קידוש אבל לענין ד' כוסות אמרינן לקמן והוא דשתי רובא דכסא הלכך בקידושא דפסחא דאית ביה תרתי קידוש והוי נמי דארבע כוסות בעינן שיטעום ממנו רובא דכסא מדין ארבע כוסות.

דיוק נוסף בדעת הרמב"ם (שם ה"ט), שכתב "ארבעה כוסות האלו צריך למזוג אותן כדי שתהיה שתיה עריבה, הכל לפי היין ולפי דעת השותה". ונראה בעליל שעניין המזיגה אינו דין בחפצא של הכוס², אלא יש כאן דין בשתיית הכוס שתהיה בדרך של חירות.

יש מקום להעמיק ולומר, ששתי הדעות הנ"ל תלויות בטעמי ד' כוסות:

רש"י ורשב"ם בריש פרקין הביאו בשם הירושלמי, שהם כנגד ד' לשונות של גאולה.

² כמו בכוס של קידוש שאחד מעשרה דברים המעכבים בו הוא המזיגה (ואי לאו הכי אינו נחשב כוס יין).

וכ"כ רשב"ם בב"ב (נח ע"ב, ד"ה רביעית). ולפ"ז יש מצוה בשתייה עצמה, שירגיש דרך חירות שהרי נתקנו כנגד לשונות של גאולה. אמנם הר"ן (יט ע"א, ד"ה מארבעה) כתב: "תקנו חכמים לארבע ברכות ארבעה כוסות כדי שתהא כל אחת על כוס אחד", והיינו שיש דין ב"ברכה" שעל כל כוס. וא"כ כך יסברו התוס'. וכ"כ להדיא תוס' סוכה (לה ע"א, ד"ה מי שהיה): "ומסתמא לא תיקנו ד' כוסות אלא כדי לומר עליהם הלל ואגדה", ומשמע להדיא שיסוד התקנה היא מצד הברכה ולא דין בשתייה.

אלא, שהתוס' עצמם בריש פרקין (ד"ה לא יפחתו [קמא]) הביאו אף הם את המקור מדברי הירושלמי הנ"ל. וייתכן שמשום כך באמת הסתפקו האם יש להצריך כוס לכל אחד ואחד, וע"כ כתבו שיש להחמיר, שחששו לטעם זה. אך עכ"פ לפי הבנת הגרי"ז והגר"ח, הכרעתם היא שמעיקר הדין א"צ כוס לכ"א, משום שלמסקנא דמילתא הכריעו התוס' שעיקר התקנה הוא מדין "כוס של ברכה", וכפי שנקטו במסכת סוכה.

במשנה להלן (ק"ז סע"ב): "מזגו לו כוס שלישי – מברך על מזונו. רביעי – גומר עליו את הלל, ואומר עליו ברכת השיר". ובגמ': "אמר לו רב חנן לרבא: שמע מינה ברכת המזון טעונה כוס! אמר לו: ארבע כסי תיקנו רבנן דרך חירות, כל חד וחד נעביד ביה מצוה"³. וביאר רשב"ם: "כלומר ראוי שיעשה בו מצוה, אבל בשאר ימות השנה לא בעי כוס, שאף כאן אין הכוס בא בשביל ברכת המזון". ומשמע שיש דין בשתיית הכוסות מצד עצמם, אלא שהוסיפו ואמרו שיתקיים בהם עניין נוסף של ברכה. ומבואר להדיא, שאם לא יאמר את הברכות על הכוסות – אין זה מעכב את מצות השתייה, ויצא י"ח ד' כוסות. ובספר מנחת אשר (סי' עו אות ג) הקשה מכאן על הבנת הגרי"ז בדברי התוס', דלכאורה מפורש להדיא בגמ' זו שיש כאן דין של שתייה "דרך חירות". וכן הקשה המהדיר בהערות לחידושי רבינו דוד בדף קח ע"א. ולכן דחו את הבנת הגרי"ז, וכתבו שגם הרמב"ם וגם התוס' מודים שיש שני דינים בד' כוסות – שתייה וברכה, אלא שנחלקו מה עיקר ומה טפל. אמנם לא התייחסו לראיות הגרי"ז ממחלוקת הרמב"ם והתוס' לעניין שיעור, וכן לכל המבואר לעיל.

והוסיף במנח"א להקשות קושיא חזקה, שהרי דין הסיבה בד' כוסות ודאי נובע מטעם דרך חירות, וכיצד ניתן לומר שמהות תקנת ד' כוסות רק מדין הברכה.

אפשר לומר, שהתוס' סוברים שזהו דין כללי בכל הסעודה ובאמת אינו שייך לעניין הכוסות דווקא. ואכתי צ"ע בזה, שהרי רק הרמב"ם הזכיר עניין זה ולא התוס'.

³ וע"ע לעיל קט סע"ב.

ולעניין הקושיא מדף קיז, נראה פשוט שלתוס' הייתה גרסא אחרת, וכן הובא בהגהות וציונים (מהדור' עוז והדר), שבכת"י לא גרסו את המלים "דרך חירות", אלא רק "ארבע כסי תיקנו רבנן, כל חד וחד נעביד ביה מצוה" – ולפי גרסא זו מיושבים דברי הגר"ח והגר"ז, שתקנו את ד' הכוסות משום עניין הברכה בלבד, ואין שום מצוה בשתייה⁴.

ורשב"ם הוסיף וא"ו, וגרס "וכל חד וחד", דאזיל לטעמיה שיש דין נוסף של ברכה, אך עיקר הדין הוא בשתייה, וכפי שהביא בתחילת הפרק שמהות התקנה כנגד ד' לשונות והיינו כהרמב"ם.

עתה נשוב לגרסת הרי"ף והרמב"ם בדברי הגמ' בדף קח גבי שתאן חי ושתאן בבת אחת. מבאר הגר"ז לפי מה שנתבאר, שלדעת הרמב"ם "ידי חירות" היינו עיקר התקנה, אך "ידי ארבע כוסות" היינו כוס של ברכה, ואינו העיקר.

וא"כ, דעת הרי"ף והרמב"ם שכאשר שתאן חי – יצא ידי דין ד' כוסות של ברכה, אך לא יצא ידי עיקר התקנה, שהיא בשתייה דרך חירות. אך בשתאן בבת אחת – להיפך, שיצא ידי חירות, כלומר שקיים את מהות המצוה, אך לא קיים מצוה מן המובחר לומר את הברכה.

ולפ"ז התוס' סוברים ממש להיפך, שכאשר שתאן חי יצא ידי עיקר התקנה, שהיא קיים את הברכות על הכוסות כסדרן, ורק לא יצא ידי חירות. ואילו כאשר שתאן בבת-אחת – לא יצא כלל ידי עיקר התקנה, וקיים רק שמחת יו"ט, כיון שלא שתאן על סדר הברכות, והם העיקר.

ויש לסייע דברי הגר"ז ממ"ש רבינו דוד גבי שתאן בבת אחת: "שיצא ידי שתיית יין של ארבע כוסות, אלא שלא יצא ידי הסדר שסדרו בו חכמים. והוא האמת". ונראה שכוונתו כדברי הגר"ז, שיצא ידי השתייה אך לא יצא ידי "כוס של ברכה".

אלא, שהגר"ז ביאר דמ"ש בשתאן חי ידי יין יצא ידי חירות לא יצא – שלא יצא ידי מצות השתייה אלא רק קיים את הברכה, ובזה רבינו דוד פירש באופן אחר, "שכלפי שאמרו בשתאן חי שלא יצא ידי חירות והוא לומר שלא יצא ידי המצוה כהלכתה" וכו' – כלומר שכאשר שתאן חי סובר רבינו דוד שקיים את כל המצוה אך לא קיים מצוה מן המובחר. ותמוה, שהרי רבינו דוד מודה שיש שני דינים, וא"כ מדוע לא פירש גם כאן כמ"ש בשתאן בב"א?

⁴ וכנראה שגם לעיל קט ע"ב תוס' לא יגרסו מלים אלו. וע"ש קי ע"א בהגהות וציונים אות י', שרבינו חננאל לא גרס ליה.

והביאור הוא, שרבינו דוד הבין שאם אינו מקיים את עיקר התקנה – לא ייתכן שמקיים את הטפל, ולכן סבר שיצא י"ח המצוה כולה, אלא שלא קיימה מן המובחר.

הקושי הגדול בביאורו של הגרי"ז, שלדבריו, מ"ש הרמב"ם גבי שתאן חי ש"יצא ידי ארבע כוסות" כוונתו לדין "כוסות של ברכה" – דהיינו, שקיים את סדר הברכות, שתוקנו להיות נאמרות על כל כוס וכוס. אך לא משמע כן, שהרי כאן טרם עסק הרמב"ם בעניין הברכות, ורק לקמן בהלכה י' נדרש לדין זה וכתב "כל כוס וכוס מארבעה כוסות האלו מברך עליו ברכה בפני עצמה". אין דרכו של הרמב"ם לרמוז לדין מסוים קודם שדן בו בפני עצמו.

דוחק נוסף הוא להעמיס בלשון "ידי ארבע כוסות" שהכוונה לכוסות של ברכה, דהו"ל לרמב"ם לפרש "כוסות של ברכה". וצ"ע בדברי הגרי"ז.

על כן נראה לבאר את שיטת הרמב"ם באופן אחר, הנראה יותר מסתבר בדעתו:

רש"י ביאר ד"שתאן בבת אחת" היינו שעירה ארבעתן לתוך כוס אחת, אך רשב"ם כתב ששתאן רצופין, שלא על סדר משנתנו. בחידושי רבינו דוד הקשה על פירוש רשב"ם, היאך נאמר שלא יצא י"ח בכה"ג, הרי ודאי שיוצא, כפי שנשים ועמי-הארץ יוצאים ידי חובתם, הגם שאינם מברכים את הברכות. רבינו דוד הבין, שלדעת רשב"ם מיירי ששתו ארבע כוסות, אלא שלא בירכו על כל כוס וכוס כפי שתיקנו רבנן. ולכן הקשה על זאת, דהא מבואר בגמ' להלן (ק"ז סע"ב) להדיא, שהתקנה ד"כל חד וחד נעביד ביה מצוה" היא תקנה נלווית, ולא עיקר התקנה. וכן פירש שם רשב"ם גופיה, "שראוי שיעשה בו מצוה" זו קושיית רבינו דוד.

כדברי רבינו דוד כתב גם בב"י (סי' תפד), שדין "נעביד ביה מצוה" אינו לעיכובא, אלא לתוספת בעלמא. אולם דעת הפר"ח שדין זה מעכב, והוכחתו מדברי רשב"ם הנ"ל גבי שתאן בב"א, שהטעם שלא יצא ידי ד' כוסות, משום שלא שתאן על סדר משנתנו. מחלוקתם הובאה בביאור הלכה (סי' תעב על סע"ח, ד"ה שלא כסדר).

נמצא שיש כאן סתירה בדעת רשב"ם.

והנה יש לחקור, מה מועילה אותה חלוקה לד' כוסות: כאשר אדם שותה בבת אחת – אם השתייה היא רצופה, אף שהיין נמצא בארבע כוסות – אין זו הפסקה, שהרי יש כאן צירוף לעניין דיני ברכות, ולכן יש לומר שהדבר שיוצר את החלוקה הוא ההפסקה בין שתיית הכוסות. מאידך, ניתן לומר שהפסקה בשתיקה אינה מועילה לעניין זה, אף דמהניא לעניין ברכות, אלא צריך לומר את הברכות בין כוס לכוס, ורק ע"י כך נחשבות כד' כוסות נפרדות.

נראה להוכיח כהצד השני, שבשו"ע (סי' תעב סע"ח) כתב צריך לשתות ד' כוסות על הסדר, ואם שתאן זה אחר זה שלא כסדר, לא יצא". וביאר בט"ז (סק"ז): "אבל אם שתאן זה אחר זה בלא הסדר שבנתיים לא יצא". וכ"כ במג"א (סק"ח): "פירוש שיאמר ההגדה בנתיים".

והדברים מפורשים בדברי רבינו המאירי (קח ע"ב): "שתאם בבת אחת, ר"ל ארבעתם רצופים ובלא הפסק, אף על פי שבכוסות חלוקין שתאן יצא ידי חירות ולא יצא ידי ארבע כוסות, ואין אלו נקראים ארבעה הואיל ולא סדר עליהם את הקדום להם".

הלבוש (סי' תפד סע"א) דן במי ששתה כוס שלישית לפני ברהמ"ז מיד בגמר הסעודה, או שבירך ברהמ"ז בלא כוס ואח"כ שתה כוס שלישית, והכריע שיוצא בזה יד"ח.

[אך הב"י יסבור, שחייב לשתות את הכוס אחר ברכת המזון, אך אינה צריכה להיות "כוס של ברכהמ"ז". אין הכרח שיברך ברכהמ"ז על כוס זו ממש, דהא דאמרין "נעביד ביה מצוה" אינו לעיכובא.]

מהר"ל מפראג (גבורות ה', פמ"ח) גבי "שתאן בבת אחת", מביא את פירש"י וקושיית רשב"ם, וכותב שכן פירשו הרא"ש והטור כדעת רשב"ם, שלא שתאן על סדר משנתנו. והקשה על פירוש רשב"ם, מדוע אינו יוצא בכה"ג, הרי סדר משנתנו לא הוי אלא למצוה ולא לעיכובא. וכיוון בזה לקושיית רבינו דוד.

אך לדברינו, קושיא זו נובעת במחכ"ת מהבנה שאינה נכונה בדעת רשב"ם. הם הבינו שכוונת רשב"ם שהברכות על הכוס מעכבות, אך להנ"ל רשב"ם התכוון ששתיית ד' כוסות רצופין אינה מועילה, משום שסדרן של הברכות באמצע מהווה הפסק ומחלק את הכוסות לארבעה חלקים נפרדים, ואף הוא מודה שהברכה עצמה מעכבת.

ובהמשך הקשה מהר"ל, דא"כ דברי הטור סתרי אהדדי, שפסק שאם שתה בלא הסיבה צריך לשתות שוב, והרי כאשר יחזור וישתה פעם נוספת בהסיבה – לא נאמרה ההגדה על כוס זו, ולדברי הטור הסובר כרשב"ם היאך יצא? והוסיף להקשות שאם שתה בלא ברכת המזון לא יצא, שהרי הברכה לא נאמרה ממש על הכוס, ותמה על כך, ע"ש. אך לפמשנ"ת לק"מ, דכו"ע מודו שא"צ לברך על הכוס ממש, אך צריך שהברכה תפסיק בין הכוסות.

ע"פ דרכנו מיושבת קושיא דומה. לפי דברי הגרי"ז והגר"ח, צ"ע אליבא דתוס' שהעיקר הוא "כוס של ברכה" – מה מקור הספק האם חוזר ושותה כאשר לא היסב, הרי כאשר יחזור וישתה לא יהיה כאן דין "כוס של ברכה", וכיצד זה מועיל?

ויש לבאר, שהרי ברור שגם לשיטת התוס', הסוברים שעיקר התקנה היא בד' כוסות של ברכה, כפי שהוכיח הגרי"ז, עכ"פ מודים שיש גם דין בשתייה, דאי לא הכי, אינו מובן מדוע תיקנו הסיבה בד' כוסות ושיעור שתייה, הא בטעימה גרידא סגי? ראייה נוספת, שבהל' שבת מצינו שאם חביבה עליו הפת יכול לקדש עליה אע"פ שיש לו יין, אך כאן בליל הסדר לא יוכל לקדש על המצה כאשר יש לו יין, ומחויב ליטול ארבע כוסות אפילו מן התמחוי, וע"כ שבנוסף לדין הברכות שנתקנו לאומרן על היין – יש גם דין עצמי בשתייה. והנה, השו"ע (סי' רע"א סעט"ו) פסק, כאשר אדם קידש על כוס יין ונשפך, ולא כיוון על כוס אחר – יביא כוס אחר ומברך עליו בפה"ג, וא"צ לחזור ולקדש. ומעתה הכי נמי כאשר שתייה ולא היסב – אף לדעת התוס' יש צד שיצטרך לשוב ולשתות בהסיבה, וכוס זו תיחשב אף ככוס של ברכה, לפי שהכוס הראשונה לא נחשבת כלל, מאחר ולא היסב בשתייה.

כעת יש להבין, מהו יסוד המחלוקת בין רבינו דוד לרשב"ם.

הגמ' בדף קט ע"ב מקשה על דברי המשנה "ולא יפחתו לו מארבעה" – "היכי מתקני רבנן מידי דאתי בה לידי סכנה? והתניא: לא יאכל אדם תרי, ולא ישתה תרי, ולא יקנח תרי, ולא יעשה צרכיו תרי. אמר רב נחמן: אמר קרא "ליל שְׁמַרְיָם" – ליל המשומר ובא מן המזיקין. רבא אמר: כוס של ברכה מצטרף לטובה, ואינו מצטרף לרעה. רבינא אמר: ארבעה כסי תקינו רבנן דרך חירות, כל חד וחד מצוה באפי נפשה הוא". בדף קיז ע"ב לשון הגמ' שונה: "ארבע כסי תיקנו רבנן דרך חירות, כל חד וחד נעביד ביה מצוה". האם יש הבדל בין הלשונות?

בחידושי רבינו דוד הקשה, שמפשוט דברי הגמ' בדף קט משמע שיש כאן ארבע מצוות נפרדות, ומהיכי תיתי לומר כן? הרי ודאי יש כאן מצוה אחת בלבד, ושיעורה היא שתיית ד' כוסות, וברור שאם לא שתה כוס אחת – לא קיים כלום! ? מבאר רבינו דוד, שכוונת הגמ' כאן לנאמר בדף קיז, ש"כל חד וחד נעביד ביה מצוה", היינו שכל כוס עושים בה מצוה אחרת, וה"נ כאן, שאין צירוף לזוגות מטעם זה.

אמנם הרי"ף (כד ע"א) כתב: "רבינא אמר כל אחד ואחד מצוה בפני עצמו הוא ואמרי רבואתא הואיל וכל אחד וא' מצוה בפני עצמו הוא ברכינן בפה"ג אכל כסא וכסא", וכ"כ הרמב"ן במלחמות שם. הרי"ף הוסיף וכתב: "שמעינן השתא דכי היכי דלענין ברכת המזון כיון דלא אפשר למשתי וברוכי בהדי הדדי הויא הפסקה וכד מסיק ליה לברכת המזון צריך לחזור ולברך בפה"ג הכי נמי כיון דלא אפשר ליה למיקרי ומשתי בהדי הדדי צריך לחזור ולברך בתר דגמר הגדה ובתר דגמר הלילא בורא פה"ג וסברא

מעליא הוא והכין מיבעי למיעבד". יש לדון האם הרי"ף הביא שני טעמים נפרדים, ושניהם עומדים בפני עצמם, או שכוונתו שרק טעם זה האחרון הוא הנכון. הראשונים דנים באריכות בטעם מנהג זה, ומדבריהם משמע ששני הטעמים נכונים.

בשו"ע (סי' תעד סע"א) פסק מרן: "שותה כוס שני ואין מברך עליו לא ברכה ראשונה ולא ברכה אחרונה, שאין מברכין בורא פרי הגפן כי אם על כוס של קידוש ועל כוס של ברכת המזון, ואין מברכין על הגפן כ"א אחר כוס רביעי". והגיה הרמ"א: "והמנהג בין אשכנזים לברך ברכה ראשונה על כל כוס וכוס, אבל ברכה אחרונה אין מברכין רק אחר האחרון לבד, וכן דעת רוב הגאונים". ובמג"א (סק"ד) כתב בטעם דברי הרמ"א: "אף על גב דהגדה לא הוי הפסק כמ"ש בסימן קע"ח, מ"מ כיון דכל חדא וחדא הוי מצוה בפ"ע מברכין על כל אחד ואחד וכ"פ ביש"ש פ"ו דחולין סי' י"י". וכ"כ במחצה"ש, שיש כאן שני טעמים, וא"כ כל כוס וכוס נחשבת מצוה בפ"ע. וכן במ"ב (סק"ד). וכן דן במ"ב בריש סי' תפג מה יעשה אדם אם יש לו רק כוס אחת או שתיים או שלוש, וכן אם יש לו רק ד' כוסות לשני הלילות בחו"ל. ומבואר שיש מצוה נפרדת בכל כוס וכוס, דלא כמ"ש רבינו דוד.

אך אפשר לבאר את שיטת הגאונים באופן אחר, שכל כוס וכוס מבטאת עניין נפרד של גאולה, כל כוס נתקנה כנגד שלב אחר ב"חירות". וכן יש ללמוד מדברי הגרע"א בהגהותיו לסי' תעד, שכתב "כל חד וחד למילתיה אתקין". וכן ניתן לדייק מדברי המאירי בריש פרקין:

וארבע כוסות אלו תקנת חכמים אחד לקידוש ואחד להגדה ואחד לברכת המזון
ואחד לגמור את ההלל ואמרו בבראשית רבה ארבע כוסות אלו כנגד ארבע
גאולות והוצאתי והצלתי וגאלתי ולקחתי והענין לומר שכל אחת גאולה בפני
עצמה...

לפי הבנה זו, הסוגיא בדף קט שונה בתכלית מהסוגיא בדף קיז, ומדובר על עניינים שונים.

מעתה נוכל לבאר את המחלוקת בין רשב"ם לבין רבינו דוד. רשב"ם לא גרס בדף קיז את המלים "דרך חירות", משום דס"ל שעצם התקנה הייתה שתיית ד' כוסות, ומה שקובע את חלוקתן לד' כוסות היא אמירת סדר הברכות ביניהם, כך שלכל כוס יהיה עניין אחר של גאולה. זוהי עיקר תקנת חז"ל, אך דין "נעביד ביה מצוה" – שהברכה תיאמר על הכוס ממש – זה רק כתוספת ולא עיקר המצוה. ולכן סובר רשב"ם שאם שתאן בזה אחר זה – לא יצא ידי ד' כוסות אלא קיים רק מצוות שמחת יו"ט, ובדרכם

של הגאונים.

אך רבינו דוד סובר, שעיקר התקנה הוא שתיית ד' כוסות "דרך חירות", ודי בהפסקה בשתיקה ביניהם כדי שייחשב ארבע כוסות שמקיים בהם ומראה בעצמו דרך חירות. ולכן לדעתו אף אם שתאן רצופין עם הפסקה שבשתיקה – יצא י"ח, וזהו "ידי חירות יצא", אך "ידי ארבע כוסות לא יצא".

והשתא נשוב לבאר שיטת הרי"ף והרמב"ם. מחד, הרי"ף גרס "דרך חירות", אך מאידך סובר כדעת הגאונים, שכל חד וחד מצוה בפני עצמה. וכן הרמב"ם גורס בדברי הגמ' בדף קיז כדעת הרי"ף.

אלא, שהם סוברים שיש שני דינים: א. דין "מעשה חירות", ועל זה נתקן לשתות שיעור של ד' כוסות. ב. דין נוסף – שתיית ד' כוסות בפני עצמן מדין לשונות של גאולה, שכל כוס יש בה עניין מיוחד.

השתא דאתינא להכי, לשונו של הרמב"ם מתבאר באופן נפלא: בהלכה ט' כותב הרמב"ם "שתה ארבעה כוסות אלו מיין שאינו מזוג יצא ידי ארבעה כוסות ולא יצא ידי חירות. שתה ארבעה כוסות מזוגין בבת אחת יצא ידי חירות ולא יצא ידי ארבעה כוסות, ואם שתה מכל כוס מהן רובו יצא", ולפי דברינו, מ"ש "ידי ארבעה כוסות" באמת אין כוונתו לברכות הנאמרות על הכוסות כדברי הגרי"ד⁵, אלא הכוונה כפשוטו לדין שתיית "ארבעה כוסות", דהיינו שיהיו מחולקים לארבעה חלקים נפרדים ע"י הפסקה בברכות הנאמרות ביניהם. ועל כן, כאשר שתאן חי – קיים את דין "ארבע כוסות", אך אין זו דרך חירות. וכאשר שתאן בבת אחת – היינו שלא הפסיק ביניהם אלא שתאן רצופין – יצא ידי חירות, אך לא קיים מצות "ארבע כוסות". ודו"ק.

ד' כוסות לתינוקות

גרסינן בגמ' (קח ע"ב): "תנו רבנן: הכל חייבין בארבעה כוסות הללו, אחד אנשים ואחד נשים, ואחד תינוקות. אמר רבי יהודה: וכי מה תועלת יש לתינוקות ביינן? אלא, מחלקין להן קליות ואגוזין בערב פסח, כדי שלא ישנו, וישאלו". ופירש רשב"ם שת"ק סובר שהם חייבים בארבעה כוסות מכיון "שגם הם נגאלו". אך דעת ר"י שאין בכל תועלת, כי "הלא פטורין מן המצות".

⁵ שהרי הרמב"ם לא דן בזה עדיין, וכן קשה לדחוק כן בלשונו כפי שהקשינו לעיל.

דברי רשב"ם בביאור שיטת רבי יהודה צ"ע, דאע"פ שפטורין מן המצוות – הרי מצוה לחנכם במצוות מדין חינוך המוטל על האב?

והנה בתוס' בריש פרקין (ד"ה לא יפחתו בתרא) כתבו על דברי הגמ' לעיל "השקה מהן לבניו ולבני ביתו", שייטכן דמיירי בתינוקות שלא הגיעו לחינוך: "אי נמי בבניו ובני ביתו קטנים מיירי שלא הגיעו לחינוך". ולפ"ז א"ש, שדעת ת"ק דאפילו הכי יש לחייבן לפי שאף הם נגאלו, אך לדעת ר"י הרי הם פטורין מן המצוות היות ולא באו לכלל דין חינוך, וא"כ אין להם תועלת ביין. וכ"כ בקרבן נתנאל (סי' כא) בדעת הרא"ש בפירושו קמא דאיירי בתינוקות שלא הגיעו לחינוך.

הראב"ה (מגילה סי' תקסט) הביא דברי הירושלמי במגילה שגם קטנים חייבים במקרא מגילה לפי שאף הם היו באותו הנס, שניצלו מגזירת המן. וכתב ראב"ה דלפ"ז, אפילו קטן שלא הגיע לגיל חינוך – אם הוא מבין עניין מחויבים להביאו לשמוע מקרא מגילה.

וכן העיר רבינו דוד על פירוש רשב"ם, דמה שייך לחייב להנהו דרדקי, שאם מדובר כאן בקטנים שלא הגיעו לחינוך – מדוע ת"ק מחייבים?

לכן סובר רבינו דוד והר"ן (וכ"כ הקרב"ן בדעת הרא"ש בפירושו בתרא), דמיירי בתינוקות שהגיעו לחינוך. וכן פסקו הטור ומרן השו"ע (סי' תעב סע"טו) כדעת ת"ק, אליבא דהר"ן ורבינו דוד: "תינוקות שהגיעו לחינוך, מצוה ליתן לכל אחד כוסו לפניו".

הפר"ח שם (סקט"ו) מדייק, שהרמב"ם פסק בזה כדעת רבי יהודה, שתינוקות פטורים מד' כוסות, אף אם הגיעו לחינוך, שהרי הרמב"ם הביא (פ"ז מהל' חו"מ ה"ג) את דברי ר"י שמחלקים להם קליות ואגוזים, ולא כתב שחייבים בד' כוסות. ובאמת גם במ"ב (שם סקמ"ו) כתב (ע"ד השו"ע הנ"ל) "אבל אינו מעכב", ובשעה"צ (אות ס) ציין לחק יעקב, והטעם: "מפני שלהרבה פוסקים לא נתקנו ארבע כוסות לקטנים וכר' יהודה, עיין רי"ץ גיא ורמב"ם ורשב"ץ ומהר"ם חלאווה". וכנראה שהבין בשו"ע שהוא רק לכתחילה ואינו מעכב.

ויש להבין את שורש המחלוקת האם קטנים שהגיעו לחינוך חייבים בד' כוסות.

ראשית, יש לבאר את פלוגתת ת"ק ור"י לפי הסוברים שמחלוקתם היא בתינוקות שהגיעו לחינוך. וכי ר"י אינו מודה שיש דין חינוך?

בשו"ע (סי' תעב סע"י) נפסק: "מי שאינו שותה יין מפני שמזיקו, או שונאו, צריך לדחוק עצמו ולשתות, לקיים מצות ארבע כוסות. לפ"ז מבאר הפר"ח, שחכמים

סוברים שאף קטן חייב לשתות, מאחר שהגיע לחינוך וצריך להתרגל בקיום המצוה, שצריך לשתות אף אם הוא שונא יין ואינו רגיל בכך, שהרי גם לכשיגדל יצטרך להכריח עצמו לשתות. אך דעת ר"י דכיון שאין בכך דרך חירות – לא שייך לחייבם. וכ"כ הר"ן (כג ע"ב מדפי הרי"ף) בביאור דעת ר"י: "דבכי הא לא שייך לחנכם במצות דכיון שאין נהנין ושמחין בו אינו להם דרך חירות".

אמנם, אף שסברותיהם של התנאים מבוארות, עדיין לא נתבאר לנו כל הצורך מה יסוד מחלוקתם.

ידוע שנחלקו הראשונים בגדר מצות חינוך, האם המצוה מוטלת על האב או על הקטן. הר"ן והתוס' במגילה (יט ע"ב) התוס' בברכות (מח ע"ב) סוברים שהחויב מוטל על הקטן. אך רש"י (ברכות שם) ועוד, סוברים שהחויב מוטל על האב.

אנו דנים כאן אליבא דהר"ן והתוס'. לשיטתם, יש לחקור מהו גדר החיוב: מחד אפשר לבאר, שסיבת החיוב לפי שחכמים רצו לחנך את הקטן בכדי שיתרגל לקיום מצוות. אך מאחר וחייבו את הקטנים – החיוב כבר עומד בפני עצמו ואינו תלוי דווקא בתכלית הזו. כלומר, אין אנו דנים על כל מקרה ומקרה האם חיובו של הקטן במצוה ישרת את המטרה של הרגל בקיום המצוה. מאידך, יש מקום לומר שגם אחר שחייבו את הקטנים – החיוב תמיד תלוי ועומד במילוי המטרה שלשמה התחייב הקטן. וכן משמע מדברי רש"י (חגיגה ו ע"א, ד"ה קטן מיבעיא): "הלא אין חינוך קטן אלא כדי להנהיגו שיהא סרוך אחר מנהגו לכשיגדיל – וכיון שזה פטור לכשיגדיל למה לי חינוך?" וכ"כ התוס' שם (ד"ה בחיגר).

לפ"ז נראה לבאר מחלוקת אחרת בין ת"ק לרבי יהודה. במגילה (יט ע"ב) פליגי האם קטן כשר לקרוא את המגילה ולהוציא את הגדול ידי חובתו:

הכל כשרין לקרות את המגילה חוץ מחרש שוטה וקטן, רבי יהודה מכשיר בקטן.

להלכה (סי' תרפט) נפסק כדעת חכמים, שקטן אינו מוציא את הגדול. הראשונים הבינו דמירי בקטן שהגיע לגיל חינוך, וביארו התוס' (ד"ה ורבי יהודה) מדוע לדעת רבנן קטן כזה אינו יכול להוציא:

וי"ל, דלעולם מיירי בקטן שהגיע לחינוך ואפ"ה פסלו רבנן משום דמגילה ליכא חיובא אפילו בגדולים אלא מדרבנן וקטן אין מחויב אלא מדרבנן אפילו בשאר מצות ובגדול ליכא אלא חד דרבנן במגילה שהרי בשאר מצות הוא חייב דאורייתא ולא אתי תרי דרבנן ומפיק חד דרבנן.

ובמקום אחר כתבו התוס', שגם ר"י מודה לסברא זו דלא אתי חד דרבנן ומפיק חד דרבנן, ורק כאן סובר שקטן יכול להוציא את הגדול, משום שאף הוא היה באותו הנס. אולם הר"ן חולק ע"ז וכותב שלדעת ר"י באופן עקרוני קטן יכול להוציא את הגדול, אף שהוא מחויב מדין חד דרבנן.

ואפשר לומר, שמחלוקת התנאים תלויה במה שחקרנו לעיל. לפי הצד שהחייב אינו עצמי, אלא קיים רק כדי להרגילו למצוות – א"כ לא אתי חד דרבנן ומפיק תרי דרבנן, כי כאן אין את התכלית, אך לדעת רבי יהודה שהחייב קיים בכל אופן – יוכל להוציא את הגדול (ויש עוד להאריך בזה).

ובתוס' בב"ק (פו ע"א, ד"ה וכן) דנו בחיוב סומא במצוות, שר"י פוטר אותו, וכתבו התוס' דא"א לומר שלר"י סומא פטור לגמרי, אלא ודאי שמדרבנן חייב, דאי פטרת ליה מכל המצוות אפילו מדרבנן הו"ל כנכרי שאינו נוהג בתורת ישראל כלל, וזה לא ייתכן. ולכן העלו, שאם בתחילה ראה ונסתמא – יוכל לפרוס על שמע ולברך ברכת "יוצר המאורות". ובסוף הדיבור כתבו: "ולא דמי חיוב דסומא לחיובא דקטן שהגיע לחינוך שאין אלא לחנכו דאע"ג דחייב מדרבנן אין פורס על שמע להוציא אחרים ידי חובתן". וכאן כתבו להדיא כפי הצד השני, שבקטן החייב אינו עצמי, אלא רק אם מגיע ע"י כך לתכלית שיתרגל במצוות, ולפי האמור, זוהי דעת רבנן במשנה במגילה, שכך נפסק להלכה. משא"כ בסומא, אחר שחכמים חייבוהו – יש לו חיוב עצמי ויוכל להוציא אחרים ידי חובתם.

לפי דרכנו נראה לבאר מחלוקת בין רבותינו האחרונים. בשו"ע (יו"ד סי' שמ סקט"ו) כתב שקטן שמת לו מת מקרעין לו, ובט"ז (יו"ד סי' שמ סקט"ו) הביא מדברי רי"ן גיאורת, שיש חיוב לחנך קטן שהגיע לחינוך במצוות האבילות. אולם הש"ך בנקה"כ שם חלק על כך וסבר שאין לחנך את הקטן בכך, וכ"כ בדגמ"ר שם, ודייקו כן מדברי השו"ע (שם שצו סע"ג) שכתב להדיא ש"בטל ממנו כל דין אבלות ואינו חייב בו".

ובמנ"ח (מצוה רסד אות לד) ביאר את סברת המקלים, שהרי ייתכן שלא יגיעו לידו מצוות האבלות, וכמו שמצינו בצומות שנתקנו לאות אבל, שקטן פטור מהם. ומכל מקום המנ"ח עצמו מצדד כדעת הט"ז, שצריך לחנכו בזה כבשאר המצוות.

ואולי יסוד מחלוקתם הוא במה שנתבאר לעיל: לדעת הט"ז והמנ"ח חיוב החינוך המוטל על הקטן הוא חיוב קבוע שאינו משתנה ואינו תלוי בתכלית, אלא עומד בפני עצמו, ומשו"ה אף אם באופן פרטי אין כאן הכרח שיצטרך לבוא לידי כך – חייב בקטנותו להתחנך במצוה זו. אבל לדעת הש"ך והדגמ"ר, החיוב תלוי ועומד בתכליתו

ומטרתו, ולכן פטור כאשר אין בוודאות הרגל לקיום המצוה.

ע"ת שוב נשוב לעניינינו, לגבי מצות ד' כוסות, ונבין את דברי הפר"ח בביאור מחלוקת ר"י ורבנן.

חכמים סוברים, שמצות חינוך תלויה ועומדת במטרתה ותכליתה, ולכן, כיון שבעתיד יתחייב בשתיית הכוסות אף אם שונא לשתות יין או שהיין מזיקו – מתחייב גם עתה ואין לפוטרו, שהרי צריך להרגילו לשתות גם כשאינו מעוניין בכך.

אך לדעת רבי יהודה, כיון שהחיוב הוא עצמי, כפי שביארנו דעתו במגילה, א"כ כאן נפיק מינה קולא, שכיוון שאין בשתיית היין "דרך חירות" עבור הקטן – כדבריו "וכי מה תועלת יש לתינוקות ביין" – ממילא פקעה ממנו מצות השתייה לגמרי, שאינו שייך בה כלל, כפי שמצינו גבי נשים שפטורות מהסיבה דלאו אורחיהו למיזגא.

אלא, שכל זה איננו שווה לנו בדעת הרמב"ם, שהרי הוא פסק כאן כדעת ר"י שקטנים פטורים ממצות ד' כוסות, ומאידך פסק בהלכות מגילה (פ"א ה"ב) שקטן אינו מוציא את הגדול יד"ח, כשיטת רבנן. וא"כ א"א לומר בשיטת הרמב"ם כנ"ל, דלפ"ז דבריו סתרין אהדדי.

ונראה לומר, שלהרמב"ם האי פלוגתא דהכא בין ר"י לרבנן אינה תלויה במחלוקתם גבי מגילה, אלא נחלקו כאן במהות מצות ד' כוסות. לקמן (ק"ז ע"ב) הרמב"ם גרס את המלים "דרך חירות", כפי שהארכנו לעיל להוכיח בביאור שיטתו, וא"כ ס"ל להלכה שעיקר התקנה במצות שתיית ד' כוסות היא שהשתייה תהיה בדרך חירות, ועל כן פסק כאן כשיטת רבי יהודה, שהרי גם הוא סובר שהעיקר הוא "דרך חירות", ומטעם זה פטר את התינוקות שבהם לא שייך עניין זה וכנ"ל, אך חכמים סברו שעניין זה הוא רק נלווה ואינו העיקר ולכן חייבו אף את הקטנים.

וביאור זה מדויק באופן נפלא, שהרי גבי "שתאן חי" כתבו רש"י ורשב"ם שלא יצא ידי חירות משום "שאיין זו מצוה שלמה", כלומר שיש רק חיסרון בהידור, משום דס"ל ש"דרך חירות" הוא רק תוספת אך אינו פוגע במהות המצוה. ולכן הם פסקו כדעת רבנן שקטן חייב בד' כוסות, כיון שאע"פ שאין כאן דרך חירות, מ"מ אין זה העיקר. אבל לדעת הרמב"ם "לא יצא ידי חירות" היינו שלא קיים את עיקר המצוה, וכנ"ל, ולכן הוכרח לפסוק כאן כדעת רבי יהודה שקטנים פטורים ממצות ד' כוסות, לפי שאינם שייכים בעיקר המצוה.